

سیاست انجمن‌های علمی در صیانت از اخلاق علم: تجربه‌های جهانی، تلاش‌های ملی^۱

محمدامین قانعی‌راد،^۲ معصومه قاراخانی،^۳ سیدآیت‌الله میرزایی^۴

(تاریخ دریافت ۹۶/۰۸/۲۲، تاریخ پذیرش ۹۷/۰۴/۱۵)

چکیده

حفظ شرافت علم و ارتقای اخلاق علم در ایران مستلزم مشارکت کنشگران علم در تحول ساختاری نهاد علم و بهره‌گیری از تجربیات جهانی است. در این مقاله، با طرح سه پرسش اصلی به بررسی برنامه‌ها و عملکرد انجمن‌های علمی ایران در زمینه اخلاق علم می‌پردازیم؛ از جمله اینکه انجمن‌های علمی برای ارتقای اخلاق علم چه فعالیت‌هایی انجام می‌دهند، بر سر راه فعالیت‌های خود با چه مشکلاتی روبه‌رو هستند، و در نهایت، این انجمن‌ها، در جایگاه بخشی از صاحبان نفع و نفوذ علم در ایران، برای ارتقای اخلاق علم چه پیشنهادهایی دارند. برای پاسخ به این پرسش‌ها، پیمایشی با استفاده از پرسش‌نامه و طرح پرسش‌های باز در میان انجمن‌های علمی ایران صورت گرفت که ۱۱۳ انجمن پرسش‌ها را پاسخ دادند و بازگرداندند. تحلیل یافته‌ها نشان می‌دهد که انجمن‌های علمی در ایران به مسئله‌مندی و ضرورت توجه به اخلاق علم اذعان دارند و پیشنهادهای آنها برای مقابله با هنجارشکنی و پیش‌گیری از ناراستی‌های

۱. این مقاله بخش کوچکی از یافته‌های طرحی ملی با عنوان «نقش انجمن‌های علمی در ارتقای اخلاق حرفه‌ای علم» است که به شکل مشترک با جناب آقای دکتر قانعی‌راد و با حمایت مرکز تحقیقات سیاست علمی کشور در سال ۱۳۹۶ انجام شد. پس از پایان یافتن طرح پژوهشی و هنگام نگارش مقالات و کتاب مربوط، دکتر قانعی‌راد از میان ما رفت. این مقاله را به آن همکار دانشمند و عزیز تقدیم می‌کنیم. روحش شاد و یادش گرامی باد.

۲. استاد فقید مرکز تحقیقات سیاست علمی کشور

۳. استادیار دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه علامه طباطبایی (نویسنده مسئول) qarakhanim@gmail.com

۴. استادیار پژوهشکده مطالعات اجتماعی، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی ayatmir@ihcs.ac.ir

علمی در سه بعد «آموزش»، «الگوسازی حرفه‌ای» و پی‌گیری «تغییرات ساختاری و سازمانی» درخور توجه است، اما تحقق این اهداف مستلزم وجود ساختار پشتیبان، امکانات لازم برای پیش‌گیری از هنجارگریزی، مجازات هنجارگریزان و از همه مهم‌تر صیانت از استقلال انجمن‌های علمی است، مسئله‌ای که با توجه به ماهیت انجمن‌های علمی ایران و جایگاه ساختاری آنها در وزارت علوم، تحقیقات و فناوری به‌سادگی ممکن نیست.

واژگان کلیدی: اخلاق علم، انجمن علمی، اخلاق حرفه‌ای علم.

مقدمه

اخلاق حرفه‌ای علم هم زمینه‌ساز توسعه علمی است و هم خود محصول توسعه و حرفه‌ای‌شدن علم است. چنانچه هدف نهادی علم را «توسعه دانش از طریق مجموعه‌ای از وسائل فنی و اخلاقی» (قانع‌راد، ۱۳۸۵: ۷۳) بدانیم، این هدف مسئولیت‌های اجتماعی بیشتری را متوجه علم «به‌مثابه حرفه» (رزنیک، ۱۳۹۴: ۲۰) می‌کند. فرانکل و برد، در کنار اشاره به توجه دانشگاه‌ها و دولت به رفتار حرفه‌ای دانشمندان، بر نقش انجمن‌های علمی در این زمینه تأکید می‌کنند (فرانکل و برد، ۲۰۰۳)؛ چنان‌که حتی از نظر لویند و یتکوویچ (۲۰۰۳) انجمن‌های علمی در جایگاهی هستند که می‌توانند با پرداختن به دامنه‌ای از کنش‌ها، سبب ارتقای رفتار مسئولانه در میان کنشگران علم شوند.

در حال حاضر، بیش از سیصد انجمن علمی در گروه‌های تخصصی علوم پایه، کشاورزی، فنی و مهندسی، علوم انسانی، بین‌رشته‌ای و هنر در ایران وجود دارد که به‌طور رسمی در ساختار علمی کشور تعریف و ثبت شده‌اند، اما، شواهد کافی به‌منظور بحث درباره اینکه آنها چگونه از جایگاه و ظرفیت خود برای ارتقای رفتار مسئولانه حرفه‌ای و حفظ اخلاق علم بهره می‌برند وجود ندارد؛ بنابراین، نیازمند مطالعاتی هستیم که به شناخت نقش انجمن‌های علمی در انجام این کارکرد بپردازند. این مقاله، با مطالعه نقش انجمن‌های علمی در دفاع از شرافت علم و دشواری‌های پیش‌روی آنها، می‌تواند به ارتقای دانش نظری و تجربی در این زمینه کمک کند. همچنین، می‌تواند مبنایی برای سیاست‌گذاری‌های علم در باب جایگاه نهادهای مدنی و انجمن‌های تخصصی باشد و توجه سیاست‌گذاران نظام علمی را به این موضوع جلب کند که بدون نهادینه کردن اخلاق حرفه‌ای علم و بهره‌مندی از ظرفیت اجتماع علمی و انجمن‌های علمی، امکان توسعه کمی و کیفی فعالیت‌های علمی از واقع‌بینی به‌دور است؛ به‌ویژه اینکه نوعی

شکاف بینشی و عملکردی درباره نقش و جایگاه نهادهای مدنی، مانند انجمن‌های علمی در ایران، به‌ویژه در میان کنشگران سیاسی و حکومتی، وجود دارد.

مقاله پیش‌رو در دو بخش تنظیم شده است: بخش نخست، با استناد به تجربیات جهانی درباره عملکرد انجمن‌های علمی در ارتقای اخلاق حرفه‌ای علم و شرافت علمی، به شرح برخی کارکردهای انجمن‌های علمی از طریق اسناد و پژوهش‌های انجام‌شده می‌پردازد. بخش دوم، حاصل پیمایش در میان انجمن‌های علمی ایران است. یافته‌های پژوهش در سه بخش: (۱) فعالیت‌های انجمن‌ها برای ارتقای اخلاق علم، (۲) پیشنهادها برای ارتقای اخلاق علم، و (۳) موانع سر راه انجمن‌ها برای ارتقای اخلاق علم با رویکرد تفسیری و به‌شیوه کدگذاری باز و موضوعی مقوله‌بندی و مفهوم‌پردازی شد.

جمعیت مطالعه‌شده شامل انجمن‌های علوم انسانی و اجتماعی، علوم پایه و فنی مهندسی، کشاورزی و بین‌رشته‌ای است که برطبق فهرست مندرج در «کمسیون انجمن‌های علمی وزارت علوم و تحقیقات و فناوری»، منتشرشده در ۱۳۹۴، و در زمان مطالعه برابر با ۳۲۲ انجمن بوده است. با این حال، پاسخگونی‌بودن، غیرفعال‌بودن برخی انجمن‌ها و حذف برخی پرسش‌نامه‌های ناقص و مخدوش سبب شد که نمونه‌گیری تمام‌شمار پژوهش به نمونه تصادفی متناسب مبدل شود و در مجموع ۱۱۳ پرسش‌نامه مربوط به ۳۵ درصد از انجمن‌های علمی ایران دریافت شد که از این تعداد نیز، پس از بررسی و مطالعه پرسش‌نامه‌ها، موارد بدون پاسخ و تکراری کنار گذاشته شد و درنهایت، ۱۰۶ پرسش‌نامه معادل ۳۳ درصد برای تحلیل نهایی در نظر گرفته شد.^۱

نقش انجمن‌های علمی در حفظ و ارتقای اخلاق علم: تجربیات جهانی

یکی از مهم‌ترین مسئولیت‌های انجمن‌های علمی حفظ شرافت علم و صیانت از اخلاق حرفه‌ای علم است. اعضای انجمن‌های علمی درون ساختارهای ارزشی دیگر، مانند نهادهای متبوعشان (دانشگاه یا مؤسسه‌های پژوهشی)، زندگی و کار می‌کنند، نهادهایی که ممکن است با ارزش‌های انجمن هم‌سو باشند یا نباشند و این می‌تواند اثربخشی برنامه‌های انجمن را تحت

۱. همان‌طور که پیشتر مطرح شد، این مقاله صرفاً بر بخش کوچکی از یافته‌های پژوهش گسترده‌ای متمرکز است که برای بررسی نقش انجمن‌های علمی در ارتقای اخلاق حرفه‌ای انجام شده است؛ بنابراین، آنچه در شرح روش برای این مقاله آمده است، گاه برای توضیح جمعیت آماری مقالات دیگری که با توجه به بقیه یافته‌های این پژوهش نگاشته شده تکرار شده است.

تأثیر قرار دهد؛ به‌ویژه طی سال‌های آغازین فعالیت حرفه‌ای در دانشگاه‌ها، دانشمندان بیشتر تحت تأثیر نهادهای متبوعشان قرار دارند؛ یعنی جایی که پاداش‌های ترفیع و به‌طور غیرمستقیم منابع مالی وجود دارد. در سال‌های بعدی، پس از اینکه جایگاهشان به‌خوبی تثبیت شد، ممکن است احساس کنند می‌توانند در انجمن‌های علمی بیشتر فعالیت کنند. آنها، در مرحله نخست، به مسائلی که رشته‌شان درگیر آنهاست و مسائل گسترده‌تر علم مشغول می‌شوند و احتمالاً با دو یا سه دانشگاه ارتباط دارند. باین‌حال، اگر انجمنی موطن حرفه‌ای اولیه اعضایش باشد، استانداردها و ارزش‌های انجمن در فعالیت حرفه‌ای دانشمند در درجه نخست اهمیت قرار می‌گیرند (کیلیق، ۲۰۰۳: ۲۲۵). اما، به‌گفته کیلیق (۲۰۰۳)، چه رؤسای انجمن‌ها به‌دلیل انجام کارهای زیرکانه سیاسی و چه به‌واسطه دستاوردهای علمی‌شان برگزیده شوند، انجمن علمی نیازمند شناخت «ارزش‌های مکنون»^۱ خود، یعنی خصایل و اعمال و رفتاری، است که مستوجب پاداش است. مهم است که چه‌کسی به موقعیت‌های پردرآمد و افتخارات دست می‌یابد، چه‌کسانی تصمیم‌های بزرگ را می‌گیرند، و چه ارزش‌هایی مبنای این تصمیم‌گیری‌هاست.

انجمن‌های علمی برای ایفای نقش در جهت ارتقای اخلاق حرفه‌ای و حفظ شرافت علم در میان اعضایشان، متنوع عمل می‌کنند. آنها، با توجه به سابقه قدرت و نفوذ، نوع رابطه با اعضا، و برحسب منابع، متفاوت‌اند. باوجوداین، انجمن‌ها به‌مثابه منبع مهم هویت برای اعضایشان کارکرد دارند و متولیان مشروع ارزش‌ها و سنت‌های رشته‌هایشان هستند. نخستین خدمت انجمن‌های حرفه‌ای به حفظ و ارتقای شرافت علم، صورت‌بندی کردن رهنمودهای اخلاقی^۲ و ترویج آگاهی اخلاقی^۳ میان انجمن‌های علمی و مهندسی است. مسئولیت انجمن‌های حرفه‌ای در سطح دوم، آموزش و ترویج منظم علم است که آشکارا زمینه‌ساز تمرین مسئولیت‌پذیری مشترک است. سطح سوم، نقش انجمن‌های حرفه‌ای در توسعه سیاست عمومی به‌شیوه‌های متنوع است.

در دنیای تعاملات متعدد و پیچیده میان علم و جامعه، بازنمایی تمایلات علمی به‌تنهایی کافی نیست. درواقع، می‌توان استدلال کرد دانشمند، حتی در جایگاه دانشمند، مسئولیت‌هایی برای درک بیشتر علایق علمی و خدمت به مجموعه‌اش دارد. توجه به محیط زیست و مسئله تروریسم از نمونه‌های روشن نقش انجمن‌های علمی در توسعه سیاست عمومی است (یتکوویچ

1. Hidden values
2. Ethics Guidelines
3. Ethics Awareness

و همکاران، ۲۰۰۳). به‌گفتهٔ یتکوویچ و همکارانش، «حمایت حرفه‌ای» نیز بخشی از مسئولیت حرفه‌ای انجمن‌های علمی است.^۱ حمایت از هم‌فکران، هم‌کاران و اعضای انجمن‌ها وظیفه‌ای اخلاقی، صنفی و حرفه‌ای است که انجمن‌های علمی به‌دلیل ساختارشان به‌خوبی از عهدهٔ آن برمی‌آیند. الگوی «انجمن جامعه‌شناسی امریکا» در این زمینه می‌تواند برای انجمن‌های حرفه‌ای در رشته‌های مختلف به‌ویژه در حوزهٔ علوم اجتماعی، هم در سطح ملی و هم در سطح بین‌المللی، در کانون توجه قرارگیرد.^۲ البته، پذیرش مسئولیت نقش توسط انجمن‌ها و عمل در چارچوب آن به‌معنای فقدان ارتباط با ساختار اجتماعی و سیاسی‌ای نیست که انجمن در آن قرار دارد. کارآیی و نقشی که انجمن‌های علمی در توسعهٔ اخلاق حرفه‌ای بازی می‌کنند، به توانایی آنها در برخورد با وضعیت موجود و تغییر زمینهٔ سیاسی و اجتماعی‌ای منوط است که کار و فعالیت علمی در آن صورت می‌گیرد (همان).

به‌شکل مشخص، دست‌کم سه کارکرد درباب ارتقای اخلاق حرفه‌ای برای انجمن‌های علمی در نظر گرفته می‌شود که همواره و در حوزه‌های متفاوت علمی دنبال می‌شود: (۱) آموزش کلی و ارتقای حرفه‌ای: که فرصت‌هایی را برای آموزش و جامعه‌پذیری فراهم می‌کند؛ (۲) پیش‌گیری و راهنمایی: که رهنمودها و توصیه‌هایی برای روبه‌روشدن با دوره‌های اخلاقی ارائه می‌کند؛ (۳) پی‌گیری شکایات و توجه به ضرورت و الزام رعایت کدهای اخلاقی که به چاره‌اندیشی پیرامون هنجارگریزی‌های حرفه‌ای می‌پردازد و رعایت استانداردهای اخلاقی را الزام‌آور می‌سازد، هرچند هم سطوح درگیری انجمن‌های علمی در این سه کارکرد و هم شکل نظارت انجمن‌ها بر فعالیت‌های دانشمندان در رشته‌هایشان با هم متفاوت است. این کارکردها از طریق

۱. طبق گزارش «انجمن امریکایی پیشرفت علم» (۲۰۱۰)، یکی از اقدامات تحسین‌برانگیز در این زمینه صدور قطع‌نامهٔ هیئت‌مدیره انجمن جامعه‌شناسی امریکا در ۲۱ سپتامبر ۲۰۱۰، مبنی بر حمایت از جامعه‌شناسان در سراسر جهان، است که پژوهش و نوشته‌هایشان آنها را در معرض خطر قرار می‌دهد، جامعه‌شناسانی که به جهت چاپ ایده‌هایشان با زندان، آزار و شکنجه روبه‌رو می‌شوند. انجمن با برخی نهادهای هم‌فکر در مبارزه با چنین سوءرفتارهایی همکاری می‌کند. این همکاری از طریق نوشتن نامه‌های هدفمند، افزایش آگاهی‌رسانی دربارهٔ خشونت و کمک به تلاش‌هایی است که جهت پناهندگی آنها انجام می‌شود. هدف انجمن جامعه‌شناسی امریکا این است که نشان دهد طرفدار آزادی دانشگاهی، آزادی بیان و حمایت از جامعه‌شناسان در موقعیت‌های خطرناک و نیز حامی گزارش از هر نوع خشونتی به انجمن جامعه‌شناسی امریکاست (به‌نقل از گزارش انجمن امریکایی پیشرفت علم، ۲۰۱۰: ۷).

۲. برای مثال، حمایت انجمن‌های جامعه‌شناسی اروپا و انجمن بین‌المللی جامعه‌شناسی از جامعه‌شناسان و همکارانشان در موقعیت سیاسی ترکیه در سال‌های اخیر از این دست است.

فعالیت‌های مختلفی، از جمله ارائه کدهای اخلاقی و دیگر گزاره‌های هنجاری، برگزاری کارگاه‌های ارتقای حرفه‌ای، انتشار مطالب آموزشی و دوره‌های آموزشی، پی‌گیری شکایات، و توجه به مدیریت و رهبری درون‌سازمانی در حوزه‌های علمی و آموزشی (در سطح دانشگاه/ پژوهشگاه و دانشکده/ پژوهشکده)، و مدیریت بیرونی در حوزه‌های علمی (برای مثال، سیاست علمی در سطح ملی) محقق می‌شوند (ر.ک: لویند و یتکوویچ، ۲۰۰۳: ۲۵۹؛ یتکوویچ و همکاران، ۲۰۰۳: ۲۰۱). دومز (۲۰۰۰) در چارچوب اقداماتی که انجمن‌ها برای ارتقای اخلاقی حرفه‌ای علم انجام می‌دهند، پیشنهادهایی به شرح ذیل ارائه داده است:

- تعیین استانداردهای اخلاقی: همه رشته‌های علمی باید کدهای اخلاقی را با امکان مشارکت همه اعضای انجمن تنظیم کنند و ارائه دهند. هر گونه تلاشی برای گسترش استانداردهای علم بایست با برنامه‌ای جهت ترویج آنها و آموزش کسانی همراه باشد که به دنبال آن هستند. گفته می‌شود وقتی انجمن‌های علمی دعاوی مربوط به بروز رفتارهای نادرست را بررسی می‌کنند، نتایج آن به صورت عمومی منتشر نمی‌شود، درحالی‌که انجمن‌ها باید این نتایج را به صورت عمومی منتشر کنند.
- آموزش: شرح درس آموزشی باید مؤلفه‌های اخلاقی رشته را دربرگیرد و استانداردهای تأییدشده نهادهای آموزشی را بازتاب دهد. انجمن‌های علمی بایستی برای به دست آوردن نتیجه با نهادهای دیگر اجماع کنند. همکاری بین انجمن‌های علمی و حرفه‌ای بر سر گسترش کدهای اخلاقی کاربردی باید همانند پلی برای پرکردن شکاف میان شناخت اخلاقی و عملکرد اخلاقی تلقی شود.
- همکاری و مشاوره: همکاری و مشاوره در برنامه‌ریزی طرح پژوهشی شامل ترسیم شفاف نقش‌ها، روابط کاری، تخصیص اعتبار^۱ و سیاست‌های مربوط به مالکیت فکری^۲ است. انجمن‌ها بایستی در هماهنگ کردن توافقاتی مبتنی بر همکاری، همچون سازوکارهای حل تضاد و راه‌بردهای مشاوره برای حمایت از دانشجویان و دانشمندان فعال باشند. در حال حاضر، میزان اثربخشی ابتکار انجمن‌ها تحت ارزیابی‌های کلی قرار می‌گیرد. چنین ارزیابی‌هایی، وقتی که انجمن‌ها کارکردهای خودتنظیمی دارند، ضروری است.
- نشر: انجمن‌ها، در نقش ناشر، فرصتی برای تأثیرگذاری بر اخلاق پژوهش دارند. کدهای اخلاقی‌ای که انجمن‌ها تنظیم و تعیین کرده‌اند بایستی اخلاق نشر را نیز پوشش دهد و

1. Credit Allocation
2. Intellectual Property Policies

دارای عنصر انتقادی در جهت ارتقای پژوهش باشد. رئیس هر انجمن بایست از نزدیک با سردبیران و نسل‌های جدید پژوهشگران و متخصصان در تعیین استانداردهای اخلاقی تعامل کند و به نقش پراهمیت آنها در تضمین شرافت پژوهش اهمیت دهد. نشریات انجمن‌های علمی بایستی برنامه‌های آموزشی داشته باشند که به ارتقای شرافت پژوهش در کار پژوهشگران منجر شود. انجمن‌های علمی بایستی کنسرسیومی از سردبیران مجلات به منظور توسعه استانداردهای نشر پژوهش علمی تشکیل دهند و با همکاری یکدیگر سیاست‌های یک‌دستی در توجه به نویسندگی در زمینه پژوهش چندرشته‌ای فراهم کنند. همچنین، لازم است معیارهایی برای نویسندگی و مسئولیت نویسندگان در نشریات انجمن‌های علمی تعیین کنند.

به‌طور کلی، سیاست انجمن‌های علمی در ارتقای اخلاق حرفه‌ای و حفظ شرافت علم را می‌توان به دو بخش تفکیک کرد: الف) تدوین کدنامه‌های اخلاقی^۱ و رهنمودهای رفتار اخلاقی در ابعاد مختلف اخلاق حرفه‌ای و نیز اجرای این کدها و ب) فعالیت‌هایی که انجمن‌ها برای توسعه اخلاق حرفه‌ای و حفظ شرافت علم انجام می‌دهند. در ادامه، به هر یک از این دو دسته سیاست‌ها به‌طور مجزا می‌پردازیم.

الف) کدنامه‌های اخلاقی: از تدوین تا اجرا

تدوین کدنامه اخلاقی از اولین و اصلی‌ترین اقدامات انجمن‌ها برای ارتقای اخلاق حرفه‌ای است. به‌نظر کیلیق (۲۰۰۳)، شرافت فردی به حفظ کل نظام علم، از یادداشت‌های پژوهش (فیش‌برداری) گرفته تا گزارش نتایج، منجر می‌شود. شرافت فردی دانشمند در شرافت نهاد علم نیز نقش دارد. برای رهایی علم از نظارت‌های افراطی بیرونی، باید کدنامه‌ای اخلاقی وجود داشته باشد که بخش بزرگی از دانشمندان آن را بپذیرند. انجمن‌های علمی سازمان‌هایی هستند که آگاهی‌ها را آموزش می‌دهند و کدنامه اخلاقی را حفظ می‌کنند؛ به‌عبارت دیگر، شرافت علم را ارتقا می‌دهند (کیلیق، ۲۰۰۳: ۲۲۵). این کدها بازتابی از ارزش‌های اصلی و آرمان‌های حرفه‌ای هستند و می‌توانند برای انتقال این ارزش‌ها به‌کار روند و رهنمودهای اخلاقی بسط‌یافته‌تری را به‌منزله بخشی از آموزش دانشمندان و پژوهندگان ارائه کنند. کدها معیارهایی برای تعیین استانداردهایی هم هستند که برای بررسی دعاوی پیرامون سوءرفتارهای

1. Moral Codes

حرفه‌ای در علم و مجازات رفتار نامناسب به‌کار می‌روند. رهنمودهای اخلاقی ممکن است تصدیق‌کننده ارزش‌های اساسی حرفه‌ای برگرفته از خانواده، فرهنگ، علایق مالی، مذهب، ایدئولوژی، یا حاصل آموزش و نگرش حرفه‌ای‌های جوان باشند (دومز، ۲۰۰۰). برای نمونه، موضوعاتی که در کدنامه‌های اخلاقی انجمن‌های عضو «کمیته رؤسای انجمن‌های علمی»^۱ پوشش داده می‌شوند، شامل تضاد منافع، مسئولیت در برابر جامعه، تألیف/انتشار، مسئولیت در قبال افشای سوءرفتار، همترازخوانی، مدیریت داده‌ها، مشاوره، مسئولیت در مقابل سوژه‌های انسانی، رفتار انسانی با حیوانات و تبعیض/آزار و اذیت است (برد، ۱۹۹۸).

برای اینکه کدهای اخلاقی اثرگذارتر باشند، لازم است انجمن‌ها راهبردهای بیشتری را توسعه دهند تا ربط و اثر آشکار^۲ این کدها را جلوی چشم مجریان^۳ بیاورند. بازبینی کدنامه‌های اخلاقی یکی از این راهبردهاست. تلاش «انجمن جامعه‌شناسی امریکا» در بازبینی کدنامه اخلاقی خود نمونه‌ای از این دست است که چگونه یک انجمن علمی سه کارکردی را که پیشتر ذکر شد با هم ترکیب می‌کند (ر.ک: یتکوویچ و همکاران، ۲۰۰۳). با ارائه این کدنامه جدید، «کمیته اخلاق حرفه‌ای» انجمن سه هدف فراگیر را دنبال کرد: (۱) یاری جامعه‌شناسان در روشن کردن موضوعات مربوط به اخلاق حرفه‌ای، (۲) توجه به ابعاد آموزشی آن، و (۳) و دسترسی آسان به کدنامه.

انجمن‌های علمی حرفه‌ای تجربیات متفاوتی برای تعیین رهنمودها گزارش کرده‌اند.^۴ به‌گفته مالم^۵ (۱۹۹۵)، در زمینه تنظیم و ارائه کدهای اخلاق حرفه‌ای علمی، بخشی از فعالیت انجمن‌های علمی به بازبینی، بازنویسی و به‌روزرسانی کدهای اخلاق علم مربوط است. فرانکل چند کارکرد رهنمودهای اخلاقی را در ارتقای رفتار مسئولانه پژوهش به شرح ذیل برمی‌شمارد:

1. The Council of Scientific Society Presidents (CSSP) این کمیته متشکل از رؤسای نزدیک به

شصت انجمن حرفه‌ای امریکاست

2. Visible

3. Practitioner

۴. برای مثال، در ۲۰ جولای ۲۰۱۰، کمیته «انجمن علوم اعصاب» رهنمودهایی را زیر عنوان «رفتار مسئولانه اجتماع علمی» در چهار بخش ارائه کرد که هر بخش بر مخاطب خاصی در اجتماع پژوهش متمرکز بود. بخش نخست، نویسنده دست‌نوشته پژوهش، بخش دوم؛ مرورگران دست‌نوشته؛ بخش سوم، سردبیر مجلات علمی، و بخش آخر درباره توجه به ارائه یافته‌ها بیرون از ادبیات علمی و انتشار عمومی یافته‌ها با هدف برقراری ارتباط علم با عموم جامعه مطرح شد (برای مطالعه بیشتر ر.ک: گزارش انجمن امریکایی پیشرفت علم، ۲۰۱۰: ۶-۷).

5. Malm

- ۱ _ نخست، در نبود رهنمودهای رفتار اخلاقی، دانشمندان و مهندسان ممکن است درباره‌ی نوع رفتاری که در وضعیت‌های اخلاقی مبهم از آنها انتظار می‌رود، مضطرب یا سردرگم شوند. استانداردهای رفتار می‌تواند به افراد حرفه‌ای کمک کند تا گزینه‌های جایگزین را ارزیابی کنند و برپایه‌ی تجربه‌ی جمعی (مشترک) و سنت‌های متمایز رشته‌ای انتخاب‌های آگاهانه‌تری انجام دهند.
- ۲ _ دوم، مرام‌نامه‌های اخلاقی استانداردهای اصلی رفتار را به‌منظور ارزیابی رفتار همکاران یا برای ارزشیابی عملکرد حرفه‌ای از سوی عموم فراهم کرده و به‌منزله‌ی ابزاری برای جلوگیری از هنجارشکنی گروهی و فردی مهندسان و دانشمندان به‌کار می‌رود.
- ۳ _ سوم، استانداردهایی که هنجارهای حرفه‌ای را بازتاب می‌دهد به اجتماعی‌کردن افراد حرفه‌ای جدید کمک می‌کند و آنها را در مراحل اولیه‌ی حرفه‌شان حمایت می‌کند.
- ۴ _ چهارم، استانداردها می‌تواند معرفی همکاران خطاکار^۱ را به وظیفه‌ای مثبت برای دانشمندان و مهندسان تبدیل کند و رفتار مسئولانه‌ی پژوهشی را ارتقا دهد و از این طریق نظامی نظارتی ایجاد کند که در آن هر فرد حرفه‌ای مسئولیت پاس‌داشت شرافت گروه را برعهده بگیرد.
- ۵ _ پنجم، داشتن استانداردهای پژوهش، مقاومت در برابر فشارهای دیگران را برای دانشمندان و مهندسان آسان‌تر می‌کند، فشارهایی که ممکن است بی‌اعتنایی دانشمندان به زوایای اخلاق را در پی داشته باشد.
- ۶ _ ششم، وقتی استانداردها مشخص شد، این امکان وجود دارد که هیئت‌های سازمانی قضایی^۲، اجرایی^۳ و قانونی^۴ به‌هنگام داوری درباره‌ی اتهامات سوءرفتار، وزن زیادی به آنها بدهند. در نتیجه، هنجارهای رشته درباره‌ی رفتار مسئولانه‌ی پژوهشی در عرصه‌ی عمومی حمایت بیشتری کسب می‌کند (فرانکل، ۱۹۹۳).
- در توجه به نقش جمعی در ارتقای اخلاق علم، به‌غیر از انجمن‌های علمی، رؤسای سازمان‌های مختلف علمی نیز فراخوان‌هایی برای ارائه‌ی نسخه‌هایی از کدنامه‌های اخلاقی می‌دهند. این فراخوان‌ها برای تدوین کدنامه‌های ارتقای اخلاق علم در فعالیتهای چندرشته‌ای و بین‌رشته‌ای و نیز توجه به همکاری‌های بین‌المللی در میان کشورهای در حال توسعه و توسعه‌یافته ارائه می‌شود.

1. Errant
2. Judicial
3. Administrative
4. Legislative

ب) فعالیت‌های اجتماعی انجمن‌های علمی

بسیاری از انجمن‌های علمی پذیرفته‌اند که به کارگیری کدهای اخلاقی مهم‌اند، اما کافی نیستند و انجمن‌ها بایستی برای تقویت اثربخشی این کدها فعالیت‌های دیگری هم انجام دهند. به گفته لویند و یتکوویچ (۲۰۰۳) طی چند دهه گذشته، انجمن‌های علمی نقش گسترده‌ای در پیش‌برد حوزه‌هایشان و توسعه حرفه‌ای اعضایشان داشته‌اند. اغلب انجمن‌های علمی نقش‌ها و کارکردهایی فراتر از اهداف تعیین‌شده، مانند انتشار مجلات و برگزاری نشست‌های سالیانه برای تعاملات علمی، داشته‌اند. برای بسیاری از انجمن‌ها، این نقش‌های گسترده شامل توسعه کدهای اخلاقی و حمایت از سیاست‌هایی است که عملکردهای اخلاقی را در فرآیند انجام پژوهش دنبال می‌کنند (لویند و یتکوویچ، ۲۰۰۳: ۲۵۷-۲۵۸). توجه به تأثیر اجرای کدنامه‌های اخلاقی سبب شده تا انجمن‌های علمی فعالیت‌های دیگری هم برای توسعه اقدامات خود در زمینه ارتقای اخلاق حرفه‌ای داشته باشند تا به اثربخشی کدنامه‌های اخلاقی نیز کمک کنند.

انجمن امریکایی پیشرفت علم در هر فصل گزارشی از وضعیت فعالیت و توجه به موضوع اخلاق حرفه‌ای منتشر می‌کند. این گزارش، که زیر نظر سردبیر، دستیارش، تدوین‌کننده و هیئت تحریریه تهیه می‌شود، ذیل عنوان «اخبار انجمن‌ها»، به معرفی فعالیت‌هایی می‌پردازد که انجمن‌ها در زمینه اخلاق علمی انجام داده‌اند. در این گزارش، فعالیت‌ها در حوزه اخلاق حرفه‌ای (عمدتاً شرافت پژوهش)، معرفی کتاب، گزارش نشست‌ها و فراخوان‌های کنفرانس‌ها، حضور در کارگاه‌ها، سخنرانی، طرح‌های پژوهشی و مقاله‌های مرتبط با موضوع اخلاق معرفی می‌شود (برای نمونه، ر.ک: گزارش انجمن امریکایی پیشرفت علم^۱، ۲۰۰۳، ۲۰۱۰، ۲۰۱۲). برخی گزارش‌ها نیز، علاوه بر موارد پیشین، مطالبی را زیر عنوان داستان، بخش ویژه، نامه به سردبیر، اخلاق، قانون و مطالب عمومی^۲ و ستون سیاست^۳ ارائه کرده‌اند (برای نمونه، ر.ک: گزارش انجمن امریکایی پیشرفت علم، ۱۹۹۵، ۱۹۹۶، ۲۰۰۱). یک بخش درخور توجه در این گزارش‌ها، نقش انجمن‌های مختلف در رشته‌های گوناگون علمی و اقداماتی است که آنها در جهت ارتقا و توسعه اخلاق حرفه‌ای انجام داده‌اند. این فعالیت‌ها می‌تواند در حوزه پژوهش، آموزش، نشر، ارتباطات حرفه‌ای و حمایت‌های حرفه‌ای باشد. گزارش‌ها موضوعات مرتبط با شرافت پژوهش، سوءرفتارها در پژوهش و نشر به‌منزله بخشی از فرآیند پژوهش را نیز پوشش

1. American Association for the Advancement of Science Scientific Freedom
2. Ethics, Law & Public
3. Policy Column

می‌دهند. برای نمونه، گزارشی که از نتایج پیمایش سال ۲۰۰۰ انجمن امریکایی پیشرفت علم تهیه و در کنفرانسی در همان سال ارائه شد نشان داد ۵۷ درصد انجمن‌ها به‌تازگی فعالیت‌هایی در زمینه ارتقای شرافت پژوهش انجام داده‌اند و ۴۱ درصد از آنها هیچ برنامه‌ای برای اجرای این فعالیت‌ها نداشته‌اند (جدول ۱).

جدول ۱. فعالیت‌های انجام‌شده برای ارتقای اخلاق حرفه‌ای توسط انجمن‌های علمی در سال ۲۰۰۰

درصد	فعالیت
٪۴۱	برنامه‌های مربوط به نشست‌های منطقه‌ای/ سالانه
٪۳۷	تشکیل کمیته‌های اخلاق
٪۳۳	ستون‌ها/ مقالاتی در روزنامه‌ها یا مجلات تخصصی
٪۳۰	انتشارات مربوط به اخلاق پژوهش
٪۱۷	برگزاری کارگاه
٪۱۵	ارائه منابع [درسی]
٪۱۳	برگزاری گروه‌های بحث
٪۷	برنامه‌های مشاوره و راهنمایی
٪۷	اجرای برنامه‌های ویژه برای دانشجویان و آموزش‌گیرندگان
٪۲	اعطای جایزه به اعضای که در کارشان شرافت پژوهش را رعایت کردند

(منبع: دومز، ۲۰۰۰)

این گزارش نشان داد که انجمن‌ها در انجام فعالیت‌ها یکسان عمل نمی‌کنند و در برخی فعالیت‌ها بهترند. به‌نظر می‌رسد منبع و راه‌برد خاصی برای ارزیابی و اولویت‌بندی فعالیت‌های انجمن‌هایی که در پیمایش *انجمن/ امریکایی پیشرفت علم* مشارکت کرده‌اند وجود نداشته باشد، ولی گویا این فعالیت‌ها قالباً بر اقدامات انجمن‌های علمی در ارتقای شرافت پژوهش متمرکز بوده است (ر.ک: فرانکل، ۱۹۹۳). یکی دیگر از پژوهش‌های مربوط به نقش انجمن‌ها در ارتقای شرافت پژوهش، گزارش پیمایش آیورسون و همکارانش (۲۰۰۳) است که در دو بخش کدهای اخلاقی و فعالیت‌های انجمنی ارائه شده است (ر.ک: جدول ۲). محتوای کدهای اخلاقی و گزاره‌های سیاستی این گزارش شامل نشر تکراری^۱، حق مؤلف، سرقت، مسئولیت نویسندگان، گزارش به‌موقع و کامل اطلاعات، حفظ اطلاعات، مسئولیت در مقابل سوء‌گزارش، محافظت در برابر خبرچین‌ها و نقش راهنمایی و مشاوره است. فعالیت‌هایی که انجمن‌ها در جهت ارتقای

1. Duplicate Publication

شرافت پژوهش انجام می‌دهند نیز شامل برگزاری برنامه‌ها و نشست‌های منطقه‌ای و سالیانه، تشکیل کمیته‌های اخلاق، انتشار مقاله یا یادداشت در روزنامه‌ها و مجلات حرفه‌ای، انتشارات مربوط به اخلاق پژوهش، برگزاری کارگاه‌ها، توجه به منابع اصلی، گروه‌های بحث، انجام فعالیت‌های خاص برای دانشجویان و کارورزان، اجرای برنامه‌های آموزشی، اعطای جوایز به اعضای نمونه‌ای که به شرافت پژوهش پای‌بند بوده‌اند، دوره‌های آموزش ضمن خدمت و در اختیار گذاشتن یک خط تلفن ویژه برای گزارش موارد هنجارشکنی است.

جدول ۲. فعالیت انجمن‌های علمی در ارتقای شرافت پژوهش در سال ۱۹۹۹

درصد	تعداد	فعالیت‌هایی برای ارتقای شرافت پژوهش	درصد	تعداد	گزاره‌هایی درباره گردآوری، مرور و گزارش داده‌ها	درصد	تعداد	هر سیاستی مربوط به اخلاق انتشار	درصد	تعداد	گزاره‌های کلی درباره اصول اخلاقی یا کد رفتاری
۵۳	۳۰	دارد	۵۱	۲۹	دارد	۵۶	۳۲	دارد	۶۸	۳۹	دارد
۴۶	۲۶	ندارد	۴۴	۲۵	ندارد	۳۹	۲۲	ندارد	۳۰	۱۷	ندارد
۲	۱	بدون پاسخ	۵	۳	بدون پاسخ	۵	۳	بدون پاسخ	۲	۱	بدون پاسخ
۱۰۰	۵۷	جمع	۱۰۰	۵۷	جمع	۱۰۰	۵۷	جمع	۱۰۰	۵۷	جمع

(منبع: آیورسون و همکاران، ۲۰۰۳)

انجمن‌ها برای تقویت نقش ایجابی خود، طیف وسیعی از فعالیت‌ها را، از آموزش گرفته تا بازشناسی و اجرا، پی می‌گیرند. در بخش آموزش، هدف انجمن از فعالیت‌های آموزشی آن است که اعضایش را از استانداردهای انجمن و آنچه انجمن انجام می‌دهد آگاه سازد، راهنمایی‌هایی ارائه دهد و اعضا را درباره مسائل اخلاقی و چگونگی مواجهه و تجربه اجتماعات پژوهشی و دیگران آموزش دهد. در بخش بازشناسی، هدف انجمن‌ها بازشناسیدن و معرفی الگوهای اخلاق حرفه‌ای رشته است. یک راه جلب توجه به ارزش‌هایی که اجتماع پژوهش برای رفتار مسئولانه پژوهشی قائل است، آشنا کردن عموم با منش آن‌دسته از دانشمندان و مهندسانی است که رفتارشان در حوزه پژوهشی خود الگو است، یا کسانی که به شکل مسئولانه‌ای به بیان

سوءرفتارهای پژوهشی می‌پردازند.^۱ سرانجام، در بخش اجرا انجمن‌ها اقداماتی را درخصوص هنجارگریزان حرفه که به نقض کدهای رشته اقدام می‌کنند صورت می‌دهد. تعدادی از انجمن‌ها برای تنبیه اعضای که استانداردهای اخلاقی را نقض کرده‌اند، و در موارد محدودتری برای تشویق آن‌دسته از اعضا که برای برپاداشتن این استانداردها خود را در معرض خطر قرار داده‌اند، اقداماتی در نظر می‌گیرند. علاوه بر تنبیه یا تشویق افراد خاص، این اقدامات کارکردهای دیگری نیز دارد؛ مثلاً، به تمام اعضا و همین‌طور به نهادهایی که اعضا در آن کار می‌کنند، این پیام را می‌رساند که انجمن انحراف از استانداردهای مسئولانه پژوهش را جدی می‌گیرد. این امر خطاکاران بالقوه را متوجه این نکته می‌کند که باید برای سوءرفتار خود بهایی بپردازند و همین سبب بالارفتن اعتماد دیگران به حفظ شرافت پژوهشی در رشته‌شان می‌شود (فرانکل، ۱۹۹۳).

میزان اثربخشی فعالیت‌هایی که انجمن‌های علمی برای ارتقای شرافت علم انجام می‌دهند بخش دیگری از موضوع است (در این باره ر.ک: آیورسون و همکاران، ۲۰۰۳). بررسی‌ها نشان می‌دهد، اغلب انجمن‌های علمی حرفه‌ای هنوز به روش‌هایی برای سنجش میزان اثربخشی فعالیت‌های خود دست نیافته‌اند. البته، دشواری دآوری درباب تأثیر فعالیت انجمن‌های علمی در ارتقای اخلاق حرفه‌ای از اهمیت این اقدامات نمی‌کاهد. پیمایش دومز (۲۰۰۰) نشان می‌دهد فعالیت‌هایی مانند نشر آثاری درباره اخلاق پژوهش، برگزاری نشست‌های سالانه، اختصاص ستون‌ها/مقالاتی در روزنامه‌ها و مجلات تخصصی، تخصیص منابعی که با آنها لزوم تبعیت تصریح می‌شود، انجام مشاوره و نظارت بر همترازخوانی مقالات بیشترین اثربخشی را دارند.

البته، انجمن‌های علمی در اجرای کارکردها و حرکت در جهت اهداف حرفه‌ای خود با موانع مختلفی روبه‌رو هستند که سبب می‌شود تلاش‌های آنها محدود یا ناقص بماند. به‌نظر یتکوویچ و همکاران (۲۰۰۳)، فرض بر این است که بسیاری از انجمن‌های حرفه‌ای مسئولیت کمی برای جامعه‌پذیری اعضایشان و القای مسیرهای راهنما برای عملکرد آنها دارند. هنوز بهترین راه برای انجام این وظیفه نیز مشخص نیست. غالباً، درباره موانعی که برگرفته از تجربه زیسته انجمن‌های علمی در تحقق وظایف انتقادی‌شان است چنین گفته می‌شود: الف) انجمن ممکن است تعهد بلندمدتی برای موفقیت در این زمینه ندهد. از این‌رو، تلاش‌های نه چندان جدی و اجرای برنامه‌های پراکنده‌ای که از همان آغاز متوقف می‌شود و اتخاذ رویکردهای موقت و کوتاه‌مدت، که

۱. جایزه سالیانه آزادی و مسئولیت‌پذیری علمی انجمن پیشرفت علم آمریکا در علم و مهندسی نمونه‌ای از توجه به رفتار مسئولانه است.

ظرف یکی دوسال محو می‌شود، سودی نخواهد داشت؛ ب) اعضای انجمن یا مدیرانشان یا هردو ممکن است به این نتیجه برسند که محتوای برنامه‌ها و استانداردها، غیرعملی و فاقد ارتباط با زندگی روزمره دانشمندان است و نتیجه‌گیری کنند که محتوای یادشده غیرضروری است و در آن مشارکت یا از آن حمایت نکنند؛ حتی، بدتر آنکه ممکن است آنها هم در داخل و هم در بیرون از انجمن قویاً با مخالفت روبه‌رو شوند؛ پ) انجمن قدرتی برای مجبور کردن اعضایش به حضور در جلسات آموزشی‌اش نخواهد داشت؛ باین‌حال، اگر انجمن‌ها به‌شکل کنسرسیوم کار کنند، ممکن است قادر باشند اعضایشان را متقاعد کنند که کلاس‌ها و واحدهای اخلاق نشر علم بخشی از آموزش حرفه‌ای مستمر محسوب می‌شود (کیلیق، ۲۰۰۳: ۲۳۸-۲۳۹).

وقتی انجمن گستره و تنوع مسائل خودش را تشخیص دهد و به اجماعی در میان اعضایش دست یابد، آن وقت می‌تواند برای ایجاد فضای اخلاقی در انجمن علمی برنامه طولانی‌مدت و مؤثری ارائه کند. همچنین، وقتی عضویت در انجمن‌های علمی و حرفه‌ای اعتبار و سرمایه نمادین اعضا تلقی شود، آن‌گاه انتظار می‌رود دستگاه نظارتی انجمن‌ها بتواند موفق‌تر عمل کند. در صورتی که اگر عضویت در انجمن منفعتی برای عضو نداشته باشد، کدهای اخلاقی بی‌اثر خواهد بود.

در زمینه توجه به این دشواری‌ها، برد (۱۹۹۸) توصیه می‌کند، به‌منظور اثربخشی اجرای قواعد حرفه‌ای در انجمن‌های علمی، اعضا بایستی از قواعد آگاهی داشته باشند و به‌منزله پیش‌نیاز عضویت با آن موافقت کنند. سازوکار اجبار باید ایجاد شود. لازم است فرآیندهایی اندیشیده شود که هم متهم و هم اتهام‌زننده در طول تحقیق و شناسایی از آن اطمینان داشته باشند. برای متهم نیز باید سازوکارهای حمایتی وجود داشته باشد تا از تلافی‌جویی در امان بماند. اگر حقیقت ادعای سوءرفتار مشخص شد، باید در گام بعد توجه کرد که این سوءرفتار عمدی بوده است یا تصادفی. نقش انجمن‌های حرفه‌ای در اینجا این است که کدهای اخلاقی را به‌وضوح تعریف و تفاوت‌های ظریف میان آنها را مشخص کنند (برد، ۱۹۹۸: ۳۱۸-۳۱۹).

در مجموع، چنان‌که مطالعه تجربیات انجمن‌های علمی نشان می‌دهد، موضوع مسئولیت‌های حرفه‌ای و اخلاق علم در چند دهه اخیر در کانون توجه آنها بوده است. برخی انجمن‌ها برای صیانت از اخلاق علم و پیش‌برد مسئولیت‌های حرفه‌ای اقدامات مؤثری در این زمینه انجام داده‌اند. شناسایی و ترویج ارزش‌های انجمن در میان اعضا، گنجاندن اخلاق حرفه‌ای در زمره اصول فعالیت انجمنی، توجه به کارکردهای ایجابی و سلبی انجمن در زمینه اخلاق علم، تهیه و تدوین کدنامه‌های اخلاقی، و بسط این مسئولیت‌پذیری اخلاقی به موضوعات عام‌تری همچون محیط زیست، مسئله تروریسم و حقوق بشر بخشی از این کوشش‌ها در سطح جهانی است.

نقش انجمن‌های علمی در حفظ و ارتقای اخلاق علم: تجربیات ملی

درباب نقش انجمن‌های علمی و اهمیت و تأثیری که در ترویج و صیانت از استانداردهای فعالیت علمی دارند، در بخش پیش به برخی تجربه‌های جهانی اشاره کردیم. در ادامه، به تجربه انجمن‌های علمی ایرانی می‌پردازیم. در فرآیند پژوهش و مطالعه اسناد، دریافتیم که جای موضوع بسیار مهم اخلاق علم در اساس‌نامه‌های اغلب انجمن‌های علمی در ایران اساساً خالی است و فقط تعداد اندکی از آنها اعلام کرده‌اند که در اساس‌نامه‌هایشان به اخلاق علم اشاره شده است. همچنین، تعداد کمی از انجمن‌های علمی دارای نوعی مرام‌نامه اخلاق علم هستند و حتی همین مرام‌نامه‌ها نیز به‌مثابه یکی از فعالیت‌های رایج در ترویج اخلاق علم، در میان انجمن‌های علمی در ایران عمومیت ندارد. انجمن‌های علمی ایرانی هزینه چندان برای ترویج و ارتقای اخلاق علم در قلمرو موضوعی رشته‌هایشان و در میان اعضایشان نمی‌کنند؛ به تعبیر دقیق‌تر، اساساً بودجه‌ای ندارند که برای ترویج و ارتقای اخلاق علم هزینه کنند.

خود فعالیت انجمنی را می‌توان فعالیتی اخلاق‌مند تلقی کرد؛ چراکه افراد داوطلبانه وقت و تخصص خود را وقف فعالیت‌های علمی انجمن می‌کنند؛ از این رو، در پاسخ به این پرسش که انجمن‌های علمی در ایران برای ارتقای اخلاق علم و حفظ شرافت علم چه اقداماتی انجام می‌دهند، برخی انجمن‌ها بر این باورند که آموزش، پژوهش، توسعه و بهبود یادگیری از طریق انتشارات انجمن در قالب انتشار مجله، برگزاری همایش، کارگاه و تشویق پایان‌نامه‌های دانشجویی، آشناکردن خانواده‌ها با مسائل مرتبط با رشته^۱ و دیگر فعالیت‌های انجمنی، خود نشان‌دهنده ترویج اخلاق علم است. با این حال، بیشتر انجمن‌ها بر فعالیت‌هایی که مستقیماً در جهت ارتقای اخلاق حرفه‌ای و حفظ شرافت علم باشد، تمرکز چندان ندارند و اقداماتی که انجام داده‌اند از فراوانی، تکرار و یک‌دستی برخوردار نیست.^۲

۱. برای نمونه، رئیس انجمن انرژی بر ضرورت آشناکردن خانواده‌ها با فرهنگ استفاده بهینه از انرژی را کنشی اخلاق‌مند در زمینه توسعه علم مطرح کرد.

۲. یکی از انجمن‌های پاسخگو در این زمینه، که نقش فعالی در جهت ارتقای اخلاق حرفه‌ای دارد، انجمن علمی «مدیریت اطلاعات ایران» است که به‌طور مشخص اقداماتی از جمله راه‌اندازی کانون درستی و اخلاق اطلاعات و فناوری، برگزاری نشست‌های اخلاق علم و فناوری، انتشار خبرنامه الکترونیکی و چاپ کتاب در زمینه اخلاق علم را در برنامه‌های خود قرار داده است.

در مجموع، فعالیت انجمن‌ها را می‌توان در دو بخش از یکدیگر تفکیک کرد: (۱) فعالیت‌هایی که در جهت توسعه اخلاق حرفه‌ای است و ماهیتی بازدارنده و پیشینی دارد؛ (۲) فعالیت‌هایی که جنبه پسینی و ماهیتی تنبیهی یا تشویقی دارد.

فعالیت‌های نوع اول، شامل این موارد است: نظارت بر رعایت حقوق مؤلفان حضور یافته در همایش‌های علمی، برقراری تفاهم‌نامه‌های علمی با انجمن‌های دیگر و به‌ویژه «انجمن اخلاق در علم و فناوری»، برگزاری همایش‌های زیست‌محیطی و انتشار مقاله در این زمینه به‌منزله کنشی اخلاق‌مند، اخذ تعهدنامه در زمان انتشار مقاله در مجلات انجمن، برگزاری همایش و کارگاه در زمینه اخلاق علم، مکاتبه با وزارت علوم برای همکاری در ارزیابی رشته، اعطای نشان افتخار به پیش‌کسوتان رشته، برگزاری بزرگداشت خیرگان علمی و فعالان رشته، تشکیل کمیته اخلاق، حضور در همایش‌های بین‌المللی با موضوع اخلاق، انتشار مجله پژوهشی با موضوع اخلاق، سخنرانی درباره سرقه علمی، آموزش روش تحقیق با رویکرد اخلاق علم، تأکید بر لزوم اخلاق حرفه‌ای در همایش‌ها و کارگاه‌ها، و دعوت از استادان داخلی و خارجی برای سخنرانی در این زمینه و برگزاری سمینار تخصصی.

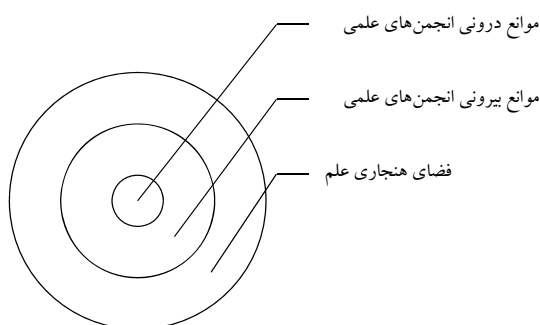
فعالیت‌های نوع دوم که برای ارتقای اخلاق حرفه‌ای جنبه پسینی دارد و انجمن‌ها به‌صورت تشویقی یا تنبیهی اجرا می‌کنند نیز شامل موارد ذیل است: شناسایی متخلفان، برخورد با متخلفان، تذکر شفاهی، طرد متخلفان، مکاتبه با وزارت علوم یا معاونت پژوهشی دانشگاه‌ها و مراکز تحقیقاتی در صورت بروز تخلف.^۱ با این حال، اگرچه انجمن‌های علمی به برخی اقدامات در جهت ارتقای اخلاق حرفه‌ای و حفظ شرافت علم در رشته خود اشاره کرده‌اند، اتفاق نظر بر سر وجود مشکلات و موانع برای فعالیت حرفه‌ای یکی از موضوعات بااهمیت آنهاست.

مشکلات انجمن‌های علمی ایرانی در ارتقای اخلاق حرفه‌ای

با تحلیل یافته‌های این پژوهش و مقایسه آنها با برخی یافته‌های پیشین، می‌توان مشکلات و موانعی را که انجمن‌های علمی ایرانی در ارتقای اخلاق حرفه‌ای و پیش‌گیری از هنجارگریزی در علم بیان می‌کنند، در چند بعد مطرح کرد: نخست اینکه، این موانع در فضای هنجاری علم در ایران ریشه دارد (قاراخانی و میرزایی، ۱۳۹۶) که قاعدتاً تلاش انجمن‌ها را از همان ابتدا دشوار می‌کند. دوم، فشارهای نهادی که از بیرون بر انجمن‌ها وارد می‌شود و مانعی برای

۱. گفتنی است یک یا دو انجمن موارد مکاتبه بسیار اندک و موردی را مطرح کردند.

عملکرد بهینه انجمن‌های علمی است؛ و سوم، موانع درونی انجمن‌های علمی است که بر عملکرد آنها تأثیرگذار است.

شکل ۱. دشواری‌های انجمن‌های علمی ایران در ارتقای اخلاق حرفه‌ای

فضای هنجاری علم در ایران ویژگی‌هایی دارد که هرگونه اقدام مؤثر برای پیش‌گیری از هنجارگریزی در علم یا ارتقای اخلاق حرفه‌ای علم را با دشواری روبه‌رو می‌کند. یکی از ویژگی‌های فضای هنجاری که تأکید بیشتری بر آن می‌شود «نبود اراده و عزم برای تغییر» و «عادی‌شدن هنجارگریزی» است، موضوعی که در پژوهش‌های پیشین نیز طرح شده بود (فاراخانی و میرزایی، ۱۳۹۶؛ ۱۳۹۴). موارد دیگری از جمله «نبود قوانین مشخص و شفاف» و «عدم برخورد جدی با موارد هنجارگریزی» نیز از مهم‌ترین و پرتکرارترین ویژگی‌های این فضا است. بقیه ویژگی‌های مطرح‌شده در خصوص فضای هنجاری علم در ایران، که خود مانعی برای پیش‌گیری از هنجارشکنی علمی است، به ترتیب شامل موارد ذیل است:

– ساختار تسهیل‌کننده هنجارگریزی در نهاد علم: وجود قوانین و مقررات آموزشی و پژوهشی زمینه‌ساز هنجارگریزی؛ نظام توزیع منابع و پاداش‌دهی ناعادلانه؛ تأکید بر کمیت به جای کیفیت علم و اجبار اعضای هیئت‌علمی برای انتشار، به‌ویژه تولید مقاله جهت ارتقای رتبه علمی و نامشخص‌بودن جایگاه انجمن‌های علمی؛ فقدان بانک جامع اطلاعات علمی در سطح ملی؛

– رویکرد ایدئولوژیک به علم: برخورد سیاسی، حزبی و ایدئولوژیک با علم و مداخله مکرر سیاست در نهاد علم؛ برخورد قضایی و گاه سیاسی با فعالیت‌ها و دستاوردهای علمی؛ نپذیرفتن جایگاه علم و تأثیرگذاری آن؛

- عدم رعایت حقوق علم: نبود عزم ملی برای مقابله با هنجارگریزی در علم؛ نبود قوانین مشخص در برخورد با موارد هنجارگریزی؛ نبود یک دستگاه حقوقی در صورت بروز هنجارشکنی و عدم تعامل و هماهنگی بین سازمان‌های مولد و مروج علم؛

- کاستی‌های جامعه‌پذیری حرفه‌ای: نبود آموزش (از جمله برگزاری کارگاه‌های آموزشی رایگان برای دانشجویان)؛ ناآگاهی دانشجویان و استادان از موارد هنجارگریزی و میزان جدیت و اهمیت آن؛ ناآشنایی با هنجارهای اخلاقی علم و ابهام در فهم آنها؛ عدم تعریف و نامشخص بودن اصول اخلاق علم، ابعاد اخلاق علم و ترویج آن؛ نبود شیوه‌نامه/مراومه‌های ملی در باب اخلاق حرفه‌ای علم؛

تمام مواردی که انجمن‌های علمی به آن اشاره کرده‌اند، صرفاً بخشی از فضای علم را در ایران ترسیم می‌کند که آن را می‌توان ذیل آن چیزی قرار داد که «دوسویگی ساختاری هنجارگریزی» (قاراخانی و میرزایی، ۱۳۹۶) یا به‌تازگی «ساختارسازی فساد در آموزش عالی ایران» نامیده‌ایم (ر.ک: میرزایی و قاراخانی، ۱۳۹۷).

به‌غیر از ویژگی‌های عمومی فضای هنجاری علم در ایران، که زمینه‌ساز و در مواردی منشأ هنجارگریزی علم است، برخی عوامل دیگر دشواری‌هایی را برای عملکرد انجمن‌ها در زمینه حفظ و ارتقای شرافت علم ایجاد می‌کنند. برخی از این عوامل از بیرون بر انجمن‌های علمی تحمیل می‌شوند و برخی دیگر درون‌نهادی‌اند و از داخل خود انجمن‌های علمی، به‌مثابه عوامل بازدارنده شرافت علم، و موجد هنجارگریزی، عمل می‌کنند.

در میان عوامل نهادی بیرونی مؤثر بر عملکرد انجمن‌ها در ارتقای اخلاق حرفه‌ای و پیش‌گیری از هنجارگریزی، بی‌اعتنایی به نقش و اثربخشی انجمن‌های علمی در زمینه‌های مختلف، مانند نظارت و ارزیابی علمی، سیاست‌گذاری علمی، مشاوره و ارائه خدمات، از جمله مهم‌ترین موانع است. چنان‌که وجود برخی سیاست‌های بالادستی یا حتی فقدان قوانین مشخص، در مواردی، خود مانعی برای استقلال و پویایی انجمن‌های علمی است که امکان عمل را از آنها سلب کرده است. موانع نهادی بیرونی که بر عملکرد انجمن‌های علمی اثرگذار تلقی شده، به‌ترتیب، عبارت‌اند از: عدم استقلال انجمن‌ها؛ مشارکت‌ندادن انجمن‌های علمی در ارزیابی علمی به‌واسطه سیاست‌های کنونی علم در ایران؛ عدم بهره‌گیری از توان انجمن‌ها توسط نهادهای دولتی و از جمله وزارت علوم؛ نبود پشتوانه قانونی و اجرایی برای انجمن‌های علمی در مجازات هنجارگريزان و ناتوانی در مقابله با متخلفان؛ برخورد غیرعلمی و غیرمنطقی کمیسیون انجمن‌های علمی با انجمن‌ها؛ نبود شفافیت در عملکرد سازمان‌های همکار با انجمن‌های علمی؛ نبود نظام

ارزیابی صحیح گزارش‌های علمی توسط انجمن‌ها؛ عدم همکاری دانشگاه‌ها با انجمن‌های علمی؛ و نبود نظام ارزیابی و پایش انجمنی در زمینه رعایت و ترویج اخلاق علم در رشته. علاوه بر موانعی که از بیرون بر انجمن‌های علمی تحمیل می‌شود و کارکرد آنها را تحت تأثیر قرار می‌دهد، انجمن‌ها تحت تأثیر ساختار درونی و فضای حاکم بر خودشان نیز قرار دارند. از میان موانعی که انجمن‌های علمی در پیش‌گیری از سوءرفتارهای مغایر با اخلاق علم با آن روبه‌رو هستند می‌توان به نبود مرام‌نامه اخلاق حرفه‌ای در انجمن‌ها؛ محدودیت منابع مالی و اجرایی؛ نداشتن قانون مشخص در برخورد با هنجارگریزی و هنجارگریزان؛ عدم اطلاع‌رسانی سریع در موارد هنجارشکنی؛ مصلحت‌اندیشی و ملاحظات مرسوم به‌منظور حفظ حرمت اعضا؛ حل مسائل موجود به‌شیوه کدخدامنشی و ریش‌سفیدی و در نتیجه استمرار هنجارگریزی؛ سوءاستفاده اعضای انجمن از سازمان‌های پژوهشی کارفرما؛ نبود فضای تعاملی و گفت‌وگو در انجمن‌ها؛ دشواری نظارت بر فعالیت اعضا؛ نبود راه‌بردهای آموزشی به‌ویژه برای دانشجویان؛ نبود مراجع معتبر ارزیابی علمی؛ محدودیت دسترسی به اطلاعات و آمار؛ بی‌توجهی و عدم پی‌گیری اعضای انجمن؛ ضعف در جذب افراد متخصص، فعال و مستقل در انجمن؛ ناآگاهی مسئولان انجمن از فعالیت‌های علمی و پژوهشی؛ عدم دسترسی به نرم‌افزارهای کنترل تخلفات علمی؛ فقدان ضوابط اجرایی در انجمن برای پی‌گیری هنجارگریزی و وقت‌گیر بودن بررسی صحت انتشارات توسط انجمن‌ها.

همان‌طور که ملاحظه می‌شود، دشواری‌های نهادی درونی، ضعف سیاست‌گذاری تا اجرا و نظارت در سطوح پیش‌گیری و مجازات را شامل می‌شود.

پیشنهادهایی برای ارتقای اخلاق حرفه‌ای علم در ایران

به‌طور کلی، پیشنهادهای سیاستی انجمن‌های علمی برای ارتقای اخلاق علم را، برطبق یافته‌های پژوهشی که بر مبنای مصاحبه با انجمن‌های علمی حاصل شده بود، می‌توان در دو بخش راه‌کارهای فرآیندی و ساختاری مطرح کرد (ر.ک: قانع‌راد، قاراخانی و میرزایی، ۱۳۹۶). اما، در اینجا، راه‌کارهای انجمن‌های علمی برای ارتقای اخلاق علم را می‌توان در سطوح و ابعاد مختلف سیاست‌گذاری (قانون‌گذاری و اجرا) ارزیابی کرد. این پیشنهادها در ابعاد کلان، میانی و خرد به‌ترتیب شامل سیاست‌گذاری‌های وزارت علوم، تحقیقات و فناوری؛ نهادهای سیاست‌گذار علم؛ کمیسیون انجمن‌های علمی؛ و خود انجمن‌های علمی است و در بخش‌های آموزش، پژوهش، نشر و ارزیابی علمی در جنبه‌های پیش‌گیرانه، تنبیهی و ترمیمی قابل پی‌گیری است.

پیشنهاد‌های مطرح‌شده همه آنچه را می‌توان به‌منظور ارتقای اخلاق علم و حفظ شرافت علم انجام داد دربرنمی‌گیرد، اما، مطابق جدول ۳، تصویری کلی از آنچه باید انجام شود ارائه می‌کند.

جدول ۳. پیشنهادهایی برای ارتقای اخلاق حرفه‌ای

سیاست‌ها و اقدامات
۱. آموزش (از سوی وزارت علوم، تحقیقات و فناوری و انجمن‌های علمی)
۲. الگوسازی حرفه‌ای
۳. تغییرات ساختاری و سازمانی
- هنجارسازی
- قانون‌گذاری
- اجرا

یکی از راه‌کارهای بنیادی و تأثیرگذار در کاهش هنجارگریزی و ارتقای اخلاق حرفه‌ای علم «آموزش» است. آموزش فرآیند ناتمامی است که در همه سطوح و دوره‌های مختلف، تا حرفه‌ای شدن فرد، استمرار می‌یابد. از این‌رو، بر آموزش اخلاق علم از دوره دانش‌آموزی و تقویت آن در دوره دانشجویی تأکید شد. برآیند پیشنهادها ارائه‌شده در زمینه نقش آموزش در ارتقای اخلاق حرفه‌ای به‌ترتیب شامل این موارد است: تقویت استانداردهای حرفه‌ای و دانشگاهی با آموزش مستقیم اخلاق علم؛ تعمیق اخلاق حرفه‌ای علم و گسترش آن در همه سطوح دانشگاهی؛ گسترش آموزش اخلاق علم از مدرسه تا دانشگاه؛ ارائه یک درس مشخص زیر عنوان «اخلاق علم» در مقطع کارشناسی و آموزش اخلاق علم به‌ویژه در باب دروس روش‌ها و تکنیک‌های پژوهش.

برای پرهیز از خطر کاغذبازی و تبدیل این فرآیند به سازوکاری رسمی و دستورالعملی بی‌محتوا و صوری از سوی وزارت علوم، تحقیقات و فناوری، آموزش اخلاق حرفه‌ای علم با دخالت مستقیم اجتماعات علمی و در سراسر فرآیند جامعه‌پذیری علمی از کودکی تا پایان فعالیت حرفه‌ای دانشمندان ضرورت دارد. توجه جدی به بهبود کیفیت آموزش و پژوهش در تعامل با نهادهای علمی به‌طور عام و نیز راه‌اندازی دوره‌های آموزشی مستقل از سنت‌های معمول آموزشی و در تعامل با نهادهای سیاستی و مدنی یکی از وظایف انجمن‌هاست. در همین باره، بر نقش انجمن‌های علمی در توسعه اخلاق علم از طریق برگزاری کارگاه و سخنرانی در خلال همایش‌ها و کنفرانس‌ها تأکید زیادی شده است.

یکی از موضوعات مورد توجه انجمن‌های علمی تأکید بر «الگوسازی حرفه‌ای» در پای‌بندی به نظام هنجاری علم در سطوح دانشگاهی و انجمنی است. معرفی پژوهشگران و متخصصان

اخلاق‌مند از سوی دانشگاه‌ها و انجمن‌ها، نه تنها سبب تشویق اعضا می‌شود، بلکه اثر آموزشی نیز دارد. این اقدام خود نشان‌دهنده توجه نظام دانشگاهی و اجتماعات علمی به موضوع اخلاق و ارج گذاشتن به متخصصان و حرفه‌ای‌های اخلاق‌مند است. همچنین، بر نقشی که این استادان و به‌تعبیری «حرفه‌ای‌های اخلاق‌مند» به‌طور مشخص در «آموزش مستقیم و غیرمستقیم متخصصان جوان» دارند، تأکید شده است. راه‌کارهای دیگری نیز پیشنهاد شده است: ترویج اخلاق در جامعه از سوی صاحبان نفوذ و گروه‌های مرجع و تسری آن به جامعه؛ تکریم سرآمدان و اندیشمندان رشته تخصصی؛ تشویق متخصصان اخلاق‌مدار؛ معرفی استادان برجسته در حوزه اخلاق علم؛ آموزش دانشجویان توسط این استادان؛ برگزاری جلسات هم‌اندیشی دانشجویان و استادان؛ برگزاری نشست‌های تخصصی و مشترک بین انجمن‌های علمی و نیز بین انجمن‌ها و نهادهای آموزشی و پژوهشی به‌منظور انتقال تجربیات؛ انتقال هنجارهای اخلاق علم از طریق همایش و مصاحبه و انتشارات، مواد درسی و انتشار بیانیه.

علاوه بر «آموزش» و «الگوسازی حرفه‌ای»، بر ضرورت «تغییرات ساختاری و سازمانی» پیش‌گیرانه نیز تأکید شده است. این سیاست‌ها در ابعاد: الف) هنجارسازی، ب) قانون‌گذاری، و ج) اجرا تفکیک‌پذیر است. اقدامات در این ابعاد در سه سطح نهادی، شامل وزارت علوم، تحقیقات و فناوری و نهادهای کلان سیاست‌گذاری، کمیسیون انجمن‌های علمی و خود انجمن‌های علمی در حوزه‌های مختلف علم، از جمله آموزش، پژوهش، نشر و ارزشیابی و به‌صورت تعاملی در کانون توجه است.

الف) هنجارسازی: یک راه برای ایجاد وضع مطلوب فعالیت علمی و افزایش هزینه‌های هنجارشکنی برای خاطیان و متقلبان، هنجارسازی و نیز تقویت هنجارهای حرفه‌ای الزام‌آور است. در این زمینه، هنجارسازی باید هم در سطح نهادی و سازمانی از طریق سیاست‌گذاری‌های مناسب دنبال شود و هم در سطح فردی به ارتقای اخلاق حرفه‌ای فردی بینجامد. به این منظور، لازم است اخلاق حرفه‌ای به‌طور روزآمد و متناسب با وضع جامعه بازتعریف شود و ارتقا یابد؛ به منزلت عالمان و کوشندگان حوزه‌های تخصصی و عملی ارج گذاشته شود؛ مدیریت سازمان‌های علمی به افراد علمی و شایسته واگذار شود؛ از تبدیل علم به کسب‌وکار جلوگیری شود؛ جایگاه علم و تعهد به آن تقویت شود؛ اخلاق حرفه‌ای به‌منزله تعهدی درونی اشاعه یابد؛ و از امکانات رسانه‌ای و اطلاع‌رسانی برای ترویج اخلاق حرفه‌ای علم بهره گرفته شود.

ب) قانون‌گذاری: در بعد قانون‌گذاری و اجرا در سه سطح نهادی، شامل نهادهای کلان سیاست‌گذاری علم و از جمله وزارت علوم، تحقیقات و فناوری، سطح کمیسیون انجمن‌های علمی و در نهایت خود انجمن‌های علمی، می‌توان اقداماتی را پی‌گیری کرد. وزارت علوم،

تحقیقات و فناوری می‌تواند با راه‌کارهایی به این کار مبادرت ورزد: تدوین و تصویب قوانین یا دستورالعمل‌های لازم در سطوح ملی در ابعاد پیش‌گیرانه و درمانی؛ تدوین معیارها و استانداردها با مسئولیت یک نهاد ترویجی در وزارت علوم، تحقیقات و فناوری؛ تدوین سند ملی اخلاق حرفه‌ای علم؛ تشکیل شورایی از انجمن‌های علمی با حمایت وزارت علوم، تحقیقات و فناوری به منظور همکاری در زمینه تبیین و ترویج اخلاق حرفه‌ای علم و نظارت بر اجرای آن در دانشگاه‌ها و نهادهای علمی دیگر؛ واگذاری اختیارات بیشتر به انجمن‌های علمی برای مداخله و نظارت بر فعالیت‌های علمی رشته‌ها؛ فراهم کردن امکانات سخت‌افزاری و مالی برای انجمن‌ها به منظور فعالیت مؤثر در زمینه اخلاق علم؛ افزایش آگاهی انجمن‌ها درباره نقش آنها در ارتقای اخلاق علم؛ تشکیل کمیته‌های اخلاق علم با همکاری انجمن‌ها در دانشکده‌ها و مراکز پژوهشی؛ شفافیت در قوانین؛ صیانت از مرجعیت علمی؛ تدوین و تنظیم قواعد انضباطی، پیش‌گیرانه، تنبیهی و تشویقی؛ پیش‌بینی سازوکارهای معرفی و مجازات خاطیان و افزایش هزینه‌های هنجارگریزی؛^۱ نظارت بر حسن اجرای شاخص‌های اخلاق علم؛ توجه به موضوع اخلاق حرفه‌ای در آیین‌نامه‌های ارتقای اعضای هیئت علمی؛ ارائه خدمات مناسب به انجمن‌های علمی برای پیش‌گیری از هنجارگریزی یا مجازات متخلفان؛ تشویق انجمن‌های علمی برای تأثیرگذاری بر ارتقای کیفیت علم؛ جلوگیری از برگزاری فعالیت‌های مغایر با اخلاق حرفه‌ای علم؛^۲ و پایش مکرر سیاست‌های پیشین در زمینه مقابله یا مجازات هنجارگریزان (ر.ک: قانعی‌راد، قاراخانی و میرزایی، ۱۳۹۶).

از میان اقدامات اجرایی، یکی از اقداماتی که بسیاری از انجمن‌ها مطرح کرده‌اند، معرفی هنجارگریزان به جامعه علمی در مرحله اول و سپس مجازات متخلفان به تناسب تخلف است.^۳

۱. در زمانی که این مقاله در حال نگارش بود، مصوبه مجلس شورای اسلامی به شماره ۹۸۲ مورخ ۲۱ شهریور ۱۳۹۶ با عنوان قانون پیش‌گیری و مقابله با تقلب در تهیه آثار علمی به دانشگاه‌ها ابلاغ شد. بررسی خود این مصوبه نیازمند مجال دیگری است.

۲. مثلاً برگزاری همایش‌های بدون کیفیت و ساختگی هم از سوی دانشگاه‌ها و هم در انجمن‌های علمی که محلی برای توزیع رانت‌های علمی و بازتولید همایش‌های قبیله‌ای و سیاسی است.

۳. البته، برخی از انجمن‌های علمی بر این نکته تأکید کردند که پیش از هرگونه مجازات هنجارشکنان علم، بایست این اطمینان حاصل شده باشد که فرد خاطی آموزش‌های لازم را در زمینه رعایت هنجارهای علم در بخش آموزش، پژوهش، نشر و کاربرد علم دیده باشد و با آگاهی از راه‌های رعایت هنجارهای علم دست به هنجارگریزی زده باشد؛ زیرا گاه هنجارشکنی به‌طور سهوی و به‌دلیل بی‌خبری از هنجارهای رشته رخ می‌دهد. در اینجا، ضرورت آموزش به‌مثابه مبنایی برای پیش‌گیری از هنجارشکنی بسیار مورد تأکید پاسخگویان بوده است.

همچنین، حذف مدرک‌گرایی و بازنگری در نظام ارتقای اعضای هیئت‌علمی از جمله مواردی است که بسیار بر آن تأکید شده است. اقدامات در سطوح قانون‌گذاری و اجرا، به شرح جدول ۴، در چهار بخش آموزش، پژوهش، نشر و ارزشیابی علم آمده است. گفتنی است آنچه در این جدول آمده، پیشنهاد‌های سیاستی است که انجمن‌های علمی به‌منزله بخشی از عملکرد وزارت علوم، تحقیقات و فناوری ارائه کرده‌اند و به‌صورت جدول ۴ مفهوم‌سازی شده است. درحالی‌که ادعان داریم توصیه‌های سیاستی می‌تواند گسترده‌تر از آنچه در اینجا آمده است مطرح شود.

جدول ۴. پیشنهاد‌هایی در جهت سیاست‌گذاری اخلاق علم

پیشنهادها	قانون‌گذاری و اجرا
<ul style="list-style-type: none"> - اصلاح ساختار آموزش با هدف ارتقای اخلاق حرفه‌ای در ابعاد: مقررات و آیین‌نامه‌های آموزشی، آیین‌نامه‌های ارتقای علمی، جذب دانشجو و بهبود امکانات آموزشی - هدایت پایان‌نامه‌های دانشجویی درباره موضوع اخلاق حرفه‌ای در رشته‌های تخصصی - استفاده از توان علمی انجمن‌های علمی تخصصی برای سیاست‌گذاری در رشته تخصصی و برنامه‌ریزی دروس رشته - تدوین کدنامه‌های اخلاقی در حوزه آموزش و نظارت بر حسن اجرای آن 	<p style="text-align: center;">آموزش</p>
<ul style="list-style-type: none"> - بهبود امکانات پژوهشی - تدوین کدنامه‌های اخلاقی در حوزه پژوهش و نظارت بر حسن اجرای آن - رفع تبعیض در تخصیص بودجه برای رشته‌های مختلف علمی - ایجاد بانک ثبت اطلاعات پژوهشی ملی و بین‌المللی 	<p style="text-align: center;">پژوهش</p>
<ul style="list-style-type: none"> - انتشار کتاب و نشریات در زمینه اخلاق حرفه‌ای متناسب با هر رشته - اطلاع‌رسانی انتشارات علمی به‌ویژه پایان‌نامه‌های دانشجویی در سایت‌های دانشگاهی - ایجاد سامانه ثبت پی‌گیری سرقت علمی - تدوین کدنامه‌های اخلاقی در حوزه نشر و نظارت بر حسن اجرای آن 	<p style="text-align: center;">نشر</p>
<ul style="list-style-type: none"> - طرح برنامه‌های مدون برای نهادینه‌کردن اخلاق علم - اصلاح قواعد هنجاری در ارتقای اعضای هیئت‌علمی - توجه به کیفیت آثار تولیدشده به‌جای کمیت آنها 	<p style="text-align: center;">ارزشیابی علمی</p>

سیاست‌گذاری کمیسیون انجمن‌های علمی بخش دیگری از اقداماتی است که می‌توان مطرح کرد. کمیسیون انجمن‌های علمی، به‌منزله نهادی واسط میان وزارت علوم، تحقیقات و فناوری و انجمن‌های علمی در کانون توجه است و می‌تواند اقداماتی را در جهت بهبود وضعیت اخلاق حرفه‌ای علم دنبال کند. این اقدامات شامل موارد ذیل است: تدوین شاخص‌های کمی و کیفی برای ارزیابی عملکرد انجمن‌های علمی در زمینه اخلاق حرفه‌ای از سوی این کمیسیون؛ تشویق انجمن‌ها از طریق تغییر در نظام ارزیابی عملکرد انجمن‌ها؛ تهیه پیش‌نویس منشور اخلاق حرفه‌ای از سوی این کمیسیون با همکاری انجمن‌های علمی؛ و حمایت جامع از انجمن‌های علمی در زمینه اخلاق حرفه‌ای علم.

سطح دیگری از کنش جمعی، که تحول ساختاری را میسر می‌کند، متوجه مرجعیت نقش انجمن‌های علمی در سیاست‌گذاری جهت ارتقای اخلاق حرفه‌ای است. هرچند این کنشگری جمعی با توجه به جایگاه ساختاری انجمن‌های علمی و ماهیت آنها در ساختار بالا به پایین وزارت علوم، تحقیقات و فناوری ایران تقریباً غیرممکن است و به باور ما انجمن‌ها بایستی از ساختار کنونی وزارتخانه خارج شوند تا بتوانند نقش واقعی خود را در جایگاه نگهبانان راستین علم و حرفه خود ایفا کنند، راهی که تاکنون طی نشده است و انجمن‌های علمی نگران‌اند که اگر در چارچوب کنونی سیاست‌های وزارتخانه فعالیت علمی نکنند و گزارش‌های صوری خود را ارائه نکنند مجوز آنها لغو خواهد شد. باوجوداین، پیشنهادهای مهم انجمن‌های علمی را در زمینه ارتقای اخلاق حرفه‌ای می‌توان به شرح زیر فهرست کرد:

- بررسی و پایش مستمر آسیب‌های موجود در بخش پژوهش و آموزش رشته ازسوی انجمن‌های علمی؛
- تدوین کدنامه‌های اخلاقی مرتبط با رشته و روزآمد کردن آن؛
- آموزش و ترویج دغدغه‌های اخلاق علمی در انجمن‌های علمی؛
- گنجاندن مفاد مربوط به اخلاق حرفه‌ای علم در اساس‌نامه انجمن به‌منزله یکی از اهداف اصلی انجمن؛
- تشکیل کمیته اخلاق علم در انجمن‌ها؛
- برخورد انجمن با متخلفان؛
- اتخاذ سازوکاری در انجمن‌ها جهت گردآوری اطلاعات در زمینه نراستی‌های علمی در رشته؛
- نشر بسته‌های آموزشی و راهنماهای رعایت اخلاق حرفه‌ای و ارسال آن برای همه اعضای انجمن؛

- همکاری بین‌نهادی و تفاهم با انجمن‌های علمی دیگر برای توسعه اخلاق حرفه‌ای علم؛
- حساس کردن اعضای انجمن به ناراستی‌های حرفه‌ای و تسری به همه جامعه علمی.
از میان راه‌کارهای ارائه‌شده، تهیه منشور اخلاق حرفه‌ای علم از سوی نهادهای سیاست‌گذار و در اینجا کمیسیون انجمن‌های علمی، با همکاری خود انجمن‌ها، یکی از گزینه‌هایی است که بارها مطرح شده است. البته، در اینجا بر حفظ استقلال رشته‌های تخصصی و انجمن‌ها نیز به‌صراحت تأکید شده است؛ چه اینکه استقلال رشته‌های تخصصی خود اساسی‌ترین اصل اخلاق علم است و انجمن‌ها می‌توانند با بازنگری و بازبینی در پیش‌نویس اولیه‌ای که کمیسیون انجمن‌های علمی ابلاغ می‌کند، منشور اخلاقی متناسب با مقتضیات رشته و انجمن خود را تنظیم کنند. البته، درباره این موضوع که آیا انجمن‌ها خودشان باید به‌طور مستقل منشور اخلاق را تنظیم و اجرا کنند یا لازم است نهادهای بالادستی سیاست‌گذار علم این کار را انجام دهند، اختلاف‌نظرهایی وجود دارد؛ چنان‌که برخی انجمن‌ها آن را موضوعی مربوط به انجمن علمی می‌دانند و اقدام اولیه نهادهای سیاست‌گذار به‌ویژه وزارت علوم، تحقیقات و فناوری را بر نمی‌تابند. آنها تأکید دارند که اخلاق حرفه‌ای علم موضوعی کاملاً تخصص‌محور است و انجمن‌های علمی با حفظ استقلالشان بایستی با اتکا به ذخیره علمی و نهادی خود استانداردهای اخلاق حرفه‌ای و منشور اخلاقی را تدوین و به اعضای خود ابلاغ کنند و ضمانت اجرایی آن را نیز خود برعهده گیرند.

بحث و نتیجه‌گیری

پژوهش‌های مربوط به انجمن‌های علمی در جوامع دیگر نشان می‌دهد، با وجود برخی کاستی‌ها، فعالیت‌های مربوط به اخلاق علم تا حدود زیادی تعریف‌شده است و آنها به‌طور نسبی اقداماتی در این‌باره انجام داده‌اند. اما درباره انجمن‌های علمی ایرانی این موضوع ناشناخته مانده است و توجه اندکی به آن شده است. در فرآیند پژوهش و انجام مصاحبه با انجمن‌های علمی ایرانی دریافتیم که آنها به مسئله‌مندی و ضرورت توجه به اخلاق علم واقف‌اند، اما از ساختار پشتیبان و امکانات لازم برای پیش‌گیری از هنجارگریزی و مجازات هنجارگریزان برخوردار نیستند. برخی اقدامات و فعالیت‌های پراکنده و محدود آنها نیز وابسته به علایق و سلیق برخی اعضای آن انجمن‌هاست که بیشتر جنبه شخصی و موقتی دارد، موضوعی که به بنیان‌های اجتماع علمی در ایران به‌طور کلی و انجمن‌های علمی هر رشته به‌طور خاص مربوط است. باوجود اینکه انجمن‌های علمی ایرانی مایل‌اند خود را اجتماعات علمی مستقلی نشان دهند، واقعیت آن است که اغلب آنها درخصوص مسائلشان منتظر اقدام وزارت علوم، تحقیقات و

فناوری هستند و درخصوص همین مسئله اخلاق علم نیز چشم‌به‌راه اقدامات بالا به پایین وزارت علوم، تحقیقات و فناوری برای پیش‌گیری و مقابله با هنجارگریزی‌ها و ناراستی‌های رخ داده در فضای علمی هستند. تناقض آشکاری که در اینجا به چشم می‌خورد این است که اغلب این انجمن‌ها با وجود اینکه وزارت علوم، تحقیقات و فناوری و ساختار توزیع منابع و نظام قواعد آن را نقد می‌کنند، از همین نهاد می‌خواهند اقدامات لازم را انجام دهد. با وجود این، برخی از انجمن‌ها نیز بر این باورند که ساختار متمرکز وزارت علوم، تحقیقات و فناوری و جایگاه انجمن‌های علمی در این ساختار، آنها را در فرآیند کاغذبازی مداومی گرفتار کرده و آسیب‌هایی نیز بر آنها وارد کرده است؛ به‌گونه‌ای که انجمن‌های علمی خود با مشکلات و مسائل بسیاری مواجه‌اند و حتی بسیاری از آنها برای ارائه گزارش و پرکردن جدول‌های سالانه وزارت علوم تحقیقات و فناوری و حفظ رتبه‌هایشان به‌ناگزیر در دام اقدامات صوری، نمایشی و مغایر با اخلاق علم می‌افتند. صدور مجوزهای مکرر و موازی، نهادینه‌نشدن فعالیت‌های انجمنی، نبود ارتباط کافی با نهادهای علمی دیگر، مشارکت نکردن اعضا، عدم استقلال نسبی، نداشتن امکانات و ضمانت اجرایی برای پیش‌برد تصمیمات، عضویت دوگانه و هم‌زمان اعضای انجمن‌ها در نهادهای علمی رسمی دولتی و...، صرفاً برخی از مشکلات پیش‌روی انجمن‌های علمی ایرانی است.

پیشنهاد‌های مختلفی که انجمن‌های علمی برای مقابله با هنجارشکنی و پیش‌گیری از ناراستی‌های علمی در سه بعد «آموزش»، «الگوسازی حرفه‌ای» و «تغییرات ساختاری و سازمانی» داده‌اند مفهوم‌سازی و توضیح داده شد. از میان سیاست‌های ارائه‌شده، تهیه منشور اخلاق حرفه‌ای از سوی نهادهای سیاست‌گذار و به‌طور مشخص، کمیسیون انجمن‌های علمی و ابلاغ آن به انجمن‌های علمی یکی از گزینه‌هایی است که انجمن‌های علمی بارها مطرح کرده‌اند. البته، در اینجا بر حفظ استقلال رشته و انجمن نیز به‌صراحت تأکید شده است؛ چنان‌که استقلال رشته‌های تخصصی و انجمن‌ها می‌تواند با بازنگری و بازبینی در پیش‌نویس اولیه‌ای که کمیسیون انجمن‌های علمی ابلاغ می‌کند حفظ شود و منشور اخلاقی متناسب با مقتضیات رشته و انجمن تنظیم شود.

منابع

رزنیک، دیوید (۱۳۹۴) *جایگاه اخلاق پژوهش علمی*، ترجمه عباس کاردان، تهران: پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی.

کمیسیون انجمن‌های علمی ایران (۱۳۹۵) جدول امتیازدهی عملکرد یک‌ساله انجمن‌های علمی سال ۱۳۹۴. دسترسی در

http://www.isacmsrt.ir/files/site1/files/forme_ezharnameh_amalkard_94.xls

- قاراخانی، معصومه و سید آیت‌الله میرزایی (۱۳۹۶) / *اخلاق علم در علوم اجتماعی ایران*، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- قانع‌ی‌راد، محمد امین (۱۳۸۵) تعاملات و ارتباطات در جامعه علمی، تهران: پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی.
- قانع‌ی‌راد، محمدمبین، معصومه قاراخانی و سید آیت‌الله میرزایی (۱۳۹۶) مطالعه کارکرد انجمن‌های علمی در گسترش اخلاق حرفه‌ای علم در ایران، طرح پژوهشی مرکز تحقیقات سیاست علمی کشور. میرزایی، سید آیت‌الله و معصومه قاراخانی (۱۳۹۷) «ساختارسازی فساد در آموزش عالی ایران»، *جامعه‌پژوهی فرهنگی*، در فرآیند داوری.
- Bird, Stephanie J. (1998) The Role of Professional societies: Codes of Conduct and Their Enforcement, *Science and Engineering Ethics*, Volume 4, Issue 3, 315 – 320.
- Caelleigh, Addeane S. (2003) Roles for Scientific Societies in Promoting Integrity in Publication Ethics, *Science and Engineering Ethics*, Volume 9, Issue 2, 221-24.
- Dumez, Elizabeth (2000) The Role and Activities of Scientific Societies in Promoting Research Integrity, <http://www.aaas.org/spp/dspp/sfrr/projects/integrity.htm>
- Frankel, Mark. S (1993) Professional Societies and Responsible Research Conduct, National Academy of Sciences (US), National Academy of Engineering (US) and Institute of Medicine (US) Panel on Scientific Responsibility and the Conduct of Research. *Responsible Science: Ensuring the Integrity of the Research Process: Volume II*. Washington (DC): National Academies Press, Retrieved from <http://www.ncbi.nlm.nih.gov/books/NBK>
- Frankel, Mark S. & and Stephanie J. Bird (2003) The Role of Scientific Societies in Promoting Research Integrity, *Science and Engineering Ethics* Volume 9, Issue 2, pp. 139-140.
- Levineand, Felice J. & Joyce M. Iutovich(2003) Challenges in Studying the Effects of Scientific Societies on Research Integrity, *Science and Engineering Ethics*, Volume 9, Issue 2, 257-268.
- Iutovich, Joyce M.& John M. Kennedy and Felice J. Levine(2003) “Establishing an Ethical Climate in Support of Research Integrity: Efforts and Activities of the American Sociological Association”, *Science and Engineering Ethics*, Volume 9, Issue 2, pp. 201- 205.
- Iverson, Margot; Mark S. Frankel, and Sanyin, Siang(2003) Scientific Societies and Research Integrity: What Are They Doing and How Well

Are They Doing It?, Science and Engineering Ethics , Volume 9, Issue 2, pp. 141-158.

Professional Ethics Report (1995) *Publication of the American Association for the Advancement of Science Scientific Freedom, Responsibility & Law Program in collaboration with Committee on Scientific Freedom & Responsibility Professional Society Ethics Group*, Volume VIII, Number. 2, Spring.

Professional Ethics Report (1996) *Publication of the American Association for the Advancement of Science Scientific Freedom, Responsibility & Law Program in collaboration with Committee on Scientific Freedom & Responsibility Professional Society Ethics Group*, Volume IX, Number. 4, Fall.

Professional Ethics Report (2001) *Publication of the American Association for the Advancement of Science Scientific Freedom, Responsibility & Law Program in collaboration with Committee on Scientific Freedom & Responsibility Professional Society Ethics Group*, Volume XIV, Number 2, Spring.

Professional Ethics Report (2003) *Publication of the American Association for the Advancement of Science Scientific Freedom, Responsibility & Law Program in collaboration with Committee on Scientific Freedom & Responsibility Professional Society Ethics Group*, Volume XVI, Number. 1, winter.

Professional Ethics Report (2010) *Publication of the American Association for the Advancement of Science Scientific Freedom, Responsibility & Law Program in collaboration with Committee on Scientific Freedom & Responsibility Professional Society Ethics Group*, Volume XXIII, Number. 4, Fall.

Professional Ethics Report (2012) *Publication of the American Association for the Advancement of Science Scientific Freedom, Responsibility & Law Program in collaboration with Committee on Scientific Freedom & Responsibility Professional Society Ethics Group*, Volume XXV, Number. 3, Summer.

Malm, Linda (1995) Professional Ethics Report, *Published by the American Association for the Advancement of Science, Scientific Freedom, Responsibility and Law Program, in collaboration with the Committee on Scientific Freedom and Responsibility and the Professional Society Ethics Group*, Volume VIII, Number 2, Spring. Retrieved from <http://www.aaas.org/spp/sfrl/per/per1.htm> [5/17/2011 11:32:18 AM], Date In 15/04/2015